

Dr. Erdő János: *Teológiai tanulmányok*. Az Unitárius Egyház Kiadása, Kolozsvár-Napoca, 1986. 324 l.

Dr. Erdő János teológiai professzor, egyházi főjegyző 1986-ban megjelent és 324 oldalra terjedő könyve egyházi életünk jelentős eseménye. Az abban foglalt tanulmányok egy részét már közölte folyóiratunk, a *Keresztény Magvető*. Mégis nagy jelentőségű, hogy e könyvben összegyűjtve élénk tárulnak az unitárius rendszeres teológia és egyháztörténelem területén végzett alapos kutatásainak legfőbb eredményei. Mert Erdő János az a nagyszerű tudós, aki világosan megfogalmazta vallásunknak azokat az alapvető tételeit, amelyek a mai unitarizmus hitét és erkölcsstanát tükrözik; ugyanakkor egyházunk történetével kapcsolatban is több vonatkozásban nyújt pontos útmutatást.

A könyv mindenekelőtt, bevezetésként, időrendi sorrendben, 50 oldalon át egyházunk történetének főbb eseményeit ismerteti az elindulástól napjainkig. Az első értekezés azzal a nagy változással foglalkozik, melyet János Zsigmond fejedelem korai halálával utóda, a katolikus vallású Báthori István idézett elő, aki Dávid Ferenc tanításai ellen minden erejével harcolva, az egyházat és híveit súlyos megpróbáltatásoknak tette ki, főképpen az ún. innovációs törvénynek az 1572-iki tordai országgyűlésen való kimondatásával, amelynek később olyan végzetes következménye lett. A következő tanulmány kimutatja, hogy a Biblia volt Dávid Ferenc reformációjának „alapja és zsinormértéke“. Meghirdette Isten egységének és Jézus embervoltának tanát, elvetve a szentháromságot, mely szerinte nem bibliai eredetű. Hitvitáiban legfőbb érveit a Bibliából merítette, melyet a vallásos élet leggazdagabb forrásának tartott. Szerző a türelem problémáját tanulmányozva hangsúlyozza, hogy Dávid Ferenc nem elégedett meg a keresztény vallás istentanának a megreformálásával, hanem mélyen humanista szemléletével olyan alapelveket állapított meg, mint a hit- és lelkiismereti szabadság, valamint a vallásos türelem. Az 1568-iki tordai országgyűlés Dávid Ferenc tanainak elismerését jelentette. Megállapítja, hogy „ez a vallásügyi végzés a radikális reformáció és a haladó erők győzelme volt, és a maga nemében egyedülálló jelenség a 16. században.“ Heltai Gáspárról szóló tanulmányában ismerteti a század nagy teológusának a reformáció mozgalmában való tevékeny részvételét, aki hosszas lelki vívódás után élete utolsó éveiben unitáriussá lett és prédikatori, könyvkiadói és írói minőségében egyaránt az unitárius reformáció kiemelkedő személyiségévé és Dávid Ferenc reformációjának buzgó támogatójává vált. Következő értekezésében, tanulmányozva a Kriza János későbbi püspök által névtelenül kiadott kátét, megállapítja, hogy annak szerzője Channing Ellery Vilmos, a nagy észak-amerikai unitárius prédikátor volt és az a Kriza

által véghezvitt módosításokkal egyházunkban évtizedekig általános használatban volt. Két tanulmányában részletesen ismerteti az észak-amerikai unitárius teológia két képviselőjének, az előbb említett Channingnek és R. W. Emersonnak kiemelkedő jelentőségű tevékenységét, akik hitelveink további alakulását erőteljesen befolyásolták. Jézus istenfogalmának és erkölcsi tanításainak ismertetése során kifejti, hogy Jézus felfogása szerint Isten élő és életet adó, szüntelenül jelenlevő szellemi valóság, a mi gondviselő Atyánk; atyaságának leglényegesebb tulajdonsága a szeretet. Hangsúlyozza, hogy „monoteizmusa az istenfogalom legmagasabb fejlettségi fokát képviseli a vallás történetében.“ Jézus erkölcsanát részletesen ismertetve kifejti, hogy ő „a szeretetnek, mint az erkölcsi élet legfőbb törvényének három tárgyát jelöli meg: Isten, felebarát és önmagunk“, és hogy Isten szeretete a felebarát szeretetében tükröződik. „A tekintély forrása a vallásban“ című tanulmányában kimutatja, hogy a kereszténység a tekintély-vallás alapján állva, hitelveit csálhatatlannak tekinti és értékrendjét kötelezően írja elő hívei számára. Az unitárius kereszténység azonban függetlenítette magát a külső tekintélytől és a belső tekintély alapján áll, melynek forrása az értelem és a lelkiismeret. „A belső tekintély a kereszténységet a lélek vallásává és a lélek egyházává nemesíti.“

Öt utolsó tanulmányában ismerteti Világszövetségünknek az 1972. évi heidelbergi, az 1975-i montreali, az 1978-i oxfordi, az 1981-i hollandiai és 1984-i tokiói világkongresszusokon folytatott tevékenységét, amelyeken megvitatásra kerültek azok az egyetemes vonatkozású és a mi egyházunkat is közelről érdeklő alapvető jelentőségű kérdések, mint az ember, szabadsága és jövője, egységünk a különbözőségben, a türelem és határai, a vallás változása, hanyatlása és emelkedése, a vallás és emberszolgálat kapcsolata, a szabadelvű egyházaknak és vallási közösségeknek a ma legközpontibb kérdésével, a béke megvédésével kapcsolatos félreérthetetlen álláspontja, kihangsúlyozva a mi egyházunknak a békéért folyó erőteljes és állandó küzdelmét.

A ma alapvető jelentőségű kérdéseiben eligazító, értékes és minden tekintetben hiányt pótló könyvre örömmel hívom fel gyülekezeteink tagjainak figyelmét.

Dr. Kovács Lajos

Hajós József: *Böhm Károly filozófiája*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986. 392 l.

A kolozsvári egyetem első világháború előtti történetének kiemelkedő egyénisége volt Böhm Károly. Nem tartozott az első tanárgeneráció polihisztorai közé, akik tanszékükön dolgozták bele magukat egy-egy tudományágba, a nagy szervezők, intézetalapítók sorába sem sorolhatjuk, a szó szerint vett kísérletezésben sem tűnt ki. Ő volt a gondolkodó, a nagy rendszerező. A második generáció tagjaként mint kiforrott

filozófus került tanszékére. Csak tárgyának élt, előadásait is csak közvetlen tanítványai tudták követni. Máskülönbén zárkózott, túl komoly, sőt komor embernek tartották, akinek barátai is alig akadtak. Így a bölcsészet iránt érdeklődő néhány tanártársát és legjobb tanítványait kivéve kevesen tudták róla, hogy korának legnagyobb magyar filozófusa.

Böhm életének csak utolsó szakasza fűződik Kolozsvárhoz, bár kétségtelenül ez egyben pályájának csúcса, legfontosabb műveinek keletkezési ideje. Besztercebányához kötődik gyermekkorа. Ott született 1846-ban Böhm Gottlieb módos német anyanyelvű kovácmester és a nemesi származású Zsufay Anna hatodik gyermekeként. Anyja korai halála miatt nővérei nevelik. A helybéli evangélikus elemi iskolába, majd gimnáziumba jár. 1862 őszétől a pozsonyi evangélikus líceumban folytatja tanulmányait Besztercebánya ösztöndíjasaként. A tanári pályát választja, de akkor még a teológián s az azt követő külföldi egyetemjáráson át vezetett erre az út, úgyhogy beiratkozik a líceummal kapcsolatos teológiai tagozatra, s azt 1865—1868 között végzi el. Herbartot, Kantot és Hegelt olvassa, egyre jobban megérik benne az elhatározás, hogy filozófus lesz. 1867-ben egy filozófiai jellegű dolgozata is megjelenik a Sárospataki Füzetekben. Kilátása nyílik egyik nyugalomba készülő professzora tanszékének elfoglalására, úgyhogy 1868—1870 között Göttingenben majd Tübingenben elsősorban teológiai tárgyakat hallgat, s mellettük természetesen filozófiát és lélektant. Ott ismeri meg Schopenhauer bölcseletét.

1870 őszétől három éven át Pozsonyban helyettesként tanít a teológusoknak bölcsészettörténetet, a felsőbb gimnazistáknak különböző tárgyakat. Bár felajánlják neki a német és a magyar tanszéket is, ő nem fogadja el ezeket, kifejezetten a filozófiának akar élni. Tanári vizsgát klasszika-filológiából tesz. A tanítás mellett az Ellenőr című fővárosi lapban cikkeket, bírálatokat közöl. Nevére felfigyelnek, s így a rangos budapesti evangélikus főgimnázium rendes tanárául választják. Itt bontakozik ki filozófiai munkássága: tanulmányokat, tankönyveket ír, 1881-ben megalapítja a Magyar Philosophiai Szemlét, melyben otthont teremt a magyar nyelvű bölcseleti irodalomnak. 1874-ben házasodik először, támogatójának, az esztéta Gregus Ágostnak Lujza nevű unokahúgát veszi feleségül, akitől két gyermeke születik. Öt évi özvegység után saját nővérének lányával, a 21 éves Márkus Margittal köt házasságot 1885-ben. Öt fiúk születik. 1883-ban ő lesz iskolája igazgatója, s ugyanez évben jelenik meg nagy filozófiai művének első kötete.

Böhm már a kolozsvári egyetem felállításakor, 1872-ben megpályázta a filozófiai tanszéket, de akkor az inkább költőként és műfordítóként, jó kapcsolatokkal rendelkező Szász Bélára esett a választás. Ennek nyugalomba vonulása után a pedagógiai tanszék új professzora, Schneller István, Böhm személyes ismerőse hozta javaslatba, hogy ne pályázzal, hanem meghívással töltsék be a tanszéket. Az akkor már tekintélyes munkássággal rendelkező Böhm Károlyt ajánlotta, aki a meghívást — mint várható volt — elfogadta.

Kolozsvárt Böhmöt tiszteletbeli doktori címmel tüntették ki. Még azon évben az Akadémia levelező tagjául választotta (1908-ban lett rendes tag). Az 1901-ben megalakuló Magyar Filozófiai Társaság is al-

elnökévé tette. Visszahúzó életet élt. Rengeteget olvasott és írt, készült előadásaira. Nagy művét rendre kiteljesítette. 1911 májusában egy vakbélgyulladás végzett vele. Kívánsága szerint Besztercebányán temették el.

Böhm Károly igazi tere a filozófiakutatás volt. Legtöbb egyetemi kollégiuma is ennek eredményeit továbbította. Etikája bevezetőjében mutatott rá: „most sem adok rendszert, mely a hallgatót foglyul ejti: hanem kutatásaimat úgy rendezem be, hogy hallgatóim velem együtt meggondolhassanak minden részletet, az okoskodás tévedéseit esetleg megjavítsák, s meggyőződésüket ne éntőlem vegyék, hanem önerővel küzdjék ki maguknak, a felhozandó tények alapján.“

A tanulmányok, könyvek azonban a szakemberek kezébe kerültek, s azokban korlátlanul kifejtette összefüggő gondolatmenetét. Számos bírálata, kisebb-nagyobb magyarul és németül megjelent tanulmánya mind csak előkészület volt a hatkötetes „Az ember és világa. Filozófiai kutatások“ megírására. Első kötete, a *Dialektika vagy Alapphilosophia* (1883) tizenöt évi előkészület után született meg, s alig keltett visszhangot. A második kötet *A szellem élete* (1892), a harmadik pedig az *Axiológia vagy értéktan* (1906) címet viselte. A hátra levő köteteket Böhm kéziratái alapján tanítványa, utóbb tanszékének is örököse, Bartók György rendezte sajtó alá: *A logikai érték tana* (1912), *Az erkölcsi érték tana* (1928), *Az esztétikai érték tana* (1942). Ezekben fejti ki Böhm neofichteanus szubjektív idealista filozófiai rendszerét, mely Hajós szerint „az első színvonalasan kidolgozott magyar bölcsészeti rendszer; mi több: délkelet-európai viszonylatban is az első világháború előtti évtizedek kimagasló teljesítménye. A harmadik kötetről pedig elmondható, hogy „világviszonylatban is az első olyan könyv, melynek címlapján szerepel az axiológia szó. [...] Mi több: világszerte ez az egyik legkorábbi általános értékelmélet“. Ez különben Böhm legfontosabb alkotása. Filozófiai vonatkozásban a két középső kötet rangot adott mind az egyetemnek, mind pedig a városnak, miként Hajós József leszögezi: „Az ember és világa harmadik és negyedik kötete révén Kolozsvár nagyot ugrott a szellemföldrajzi ranglétrán, ama kevés délkelet-európai városok közé jutva, ahol két igazán [...] jelentős filozófiai könyv jelent meg“.

A Böhm életében három kötetet és a halála után kinyomtatott negyediket is aránylag kevesen olvasták, még kevesebben vállalták ismeretetésüket, megvitatásukat. Így a magyar filozófusok nagy részére nem is voltak hatással. Akik gondolatrendszerét tovább érlelték, folytatták, legközelebbi tanítványai voltak. Nagyrészt ők írták az 1913-ban Besztercebányán kiadott és Kajlós (Keller) Imre szerkesztette *Dr. Böhm Károly életét és munkássága* című háromkötetes emlékkönyvet is, melyben részletes életrajzán, előadásai és művei jegyzékén kívül visszaemlékezéseket és műveivel kapcsolatos tanulmányokat közöltek. Bár Böhmöt tizenöt évi tanszéki működése alatt a bölcsészeti és a természettudományi kar minden tanári pályára készülő diákja kellett hogy hallgasson, meglepő módon leghűbb tanítványainak nagyobb része a teológusok közül került ki. Az 1895-ben megnyílt kolozsvári református Teológiai Fakultás hallgatói a bölcsészetet és a pedagógiát az egyetemen hallgatták, s heti tíz óráig más tárgyakat is felvehettek, majd bölcsé-

szeti doktorátust szerezhettek. Az Unitárius Papnevelő Intézet 1897-ben lépett hasonló egyezsége az állammal, úgyhogy az egyetem látogatása ekkoriban a teológusok részére vonzó újdonságnak számított. S jöllehet, Böhm egyik művében kijelenti: „... a filozófia a maga teendőit a tudás körére köteles korlátozni, s a vallástól függetlenül járhat a maga útjain [...] Ezen függetlenséget, amelyet a filozófia ideiglenes visszaesések dacára, Descartes óta soha fel nem adott, a filozófia nevében magam számára is feltétlenül vindikálom.“ Idealista rendszerét könnyen tudták egyeztetni a teológiai tanokkal.

A tanítványok Kolozsváron kívül évtizedekig terjesztették filozófiáját, fenntartották emlékét. A kifejezetten filozófus követői közül a már említett Bartók György mellett a Makkai Sándor, Ravasz László, Tankó Béla, Tavaszy Sándor és Varga Béla neve érdemel említést. De tágabb értelemben tanítványának vallotta magát Csüry Bálint nyelvész, Gönczy Lajos és Imre Lajos teológus, Kristóf György irodalomtörténész, Makkai Ernő történész, Nagy Géza egyháztörténész. Az unitáriusok közül a már említett Varga Bélán kívül a teológiai értesítők alapján Böhm hallgatója kellett hogy legyen Gálffy Zsigmond, György János, Rafaj Károly, Kovács Lajos, Benczédi Pál, Utó Lajos, Györfi István, Rédiger Géza, Sebe Ferenc és Kiss Elek (ez utóbbi ugyan már Pauler Ákosnál doktorált). Az unitárius-tanítványok sorában Borbély István nevét említjük elsőként, aki pályája végén teológiai professzorként etikát is előadott, továbbá Borbély Ferencet, Kelemen Lajost, Márkos Albertet és Szentmártoni Kálmánt.

Böhm pályájának unitárius vonatkozása még kapcsolata Brassaiával. A Böhm édesapjával egyidős kolozsvári polihisztor 1888-ban lesz a Magyar Philosophiai Szemle munkatársa, s *A philosophia fordulata* címmel közöl háromrészes tanulmányt. Az első részre Böhm észrevételeket tesz, Brassai személyéről igen elismerően nyilatkozva. 1889-ben Medveczky Frigyes akadémiai székfoglalóját ismerteti a szemlében a kolozsvári tudós. E kapcsolat folytatására utal, hogy Böhm Kolozsvárra kerülése után pár hónappal, 1896. december 21-én *Az ember és világának* első kötetét saját kezűleg dedikálva nyújtotta át Brassainak. A könyv ma is megtalálható az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjának unitárius átlagában.

Hajós József nagy és nehéz feladatra vállalkozott, mikor célul tűzte ki, hogy feltámassza, a mai filozófiai érdeklődésű olvasókkal is megismertesse az első világháború előtti legnagyobb magyar filozófust. Erre a feladatra más talán nem is vállalkozhatott volna. Hiszen Hajós az, aki évtizedeken át kutatta az erdélyi filozófiai gondolkodás múltját, s kötetekkel, tanulmányokkal adózott az egykori kollégiumi professzorok emlékének. Az ő görög és latin tudása is szükséges volt a Böhm-szövegek értelmezéséhez. A feldolgozást, közzétételt illetően nehéz dilemma előtt állhatott: a hatkötetes műből mire essék választása, avagy maradjon meg az értelmező-értékelő tanulmány mellett. Végül egy Böhm esetében igen sikeres kombinált megoldást alkalmazott: a lege necum (olvass velem!) módszerével fejezetről fejezetre előadja Böhm filozófiáját jellegzetes szövegrészeket illesztve be az eredeti kötetekből, szükség esetén kommentálva is ezeket. Sokszor utal rá, hogy csak „csipegetni“

tud a terjedelmes művekből „mert egy-egy frappáns mondat vagy szakaszocska a maga kiragadottságában is többet nyújthat [...], mint bizonyos hosszú, olykor meglehetősen elvont fejtegetések (általában szűkítve sűrítői kivonatulása“.

Kétségtelenül így is nehéz, magvas olvasmány ez a tíz fejezetes közel 400 oldalas könyv. A filozófiában kevésbé jártas olvasó is sejti, hogy milyen nagy munka lehetett összeállítása, s minduntalan meglepődve tapasztalja Hajós asszociáló képességét, jártasságát a „nagy filozófiatörténetben“ éppúgy, mint az erdélyi kismesterek műhelyében, a költészetben és a nyelvészetben. A Befejezés című zárófejezet — azok számára is, akik netán beleunnak a könyv végigkövetésébe — tizenegy pontban foglalja össze Böhm jelentőségét, életművének mai értékeit.

Gaal György

Weöres Sándor: *Legszebb versei*. Válogatta, a bevezetőt írta és az életrajzi adatokat összeállította: Kántor Lajos. Albatrosz Könyvkiadó, Bukarest, 1985. 142 l.

Hazai magyar könyvkiadásunk érdeme, hogy klasszikus íróink többszöri kiadást megért műveinek megjelentetése mellett, a kortárs magyar irodalom kimagasló teljesítményeinek is teret szentel. Örömmel vehette kezébe az olvasó az utóbbi években Juhász Ferenc, Pilinszky János, Nagy László, legújabban pedig, Weöres Sándor válogatásban megjelent legszebb verseit.

A már Kosztolányi által felismert és bátorított páratlan tehetségű Weöres Sándor Rimbaud-hoz hasonló csodagyerekként tűnt fel a magyar költészetben a harmincas években. Az alig tizenöt éves korban írt „Öregek“ c. versében Kodály Zoltán az ősi magyar ritmus és zeneiség eleven csörgedezésére figyelt fel, és szövegére halhatatlan kórusművet komponált. Élete, azóta is, szüntelen alkotási lázban telt el és több mint húsz terjedelmes kötetet kitevő életműve révén, a kortárs magyar költészet élő klasszikusaként és a magyar nyelv, Arany Jánoshoz mérhető óriásaként tartja nyilván az irodalomtörténet.

Verseinek világa: a színárnyalatokra és legapróbb rezdüléseire lebontott, majd nyelvben újjáteremtett Mindenség. A létezés mámorába beleszédülő, játszó gyermek, a mindent rendbe szervező okos elme, a lét- és nemlét közötti, pillanatnyi örökkévalóságember szólal meg. e rímbe-dallamba szerveződő versekben.

Ars poetica-jában így fogalmazza meg költői hivatását: „Dalod az öröklétből tán egy üszköt lobogtat / s aki feléje fordul, egy percig benne éghet.“

Egész életművéből árad a felszín alatti, lényegét átmetsző tisztánlátás és ugyanakkor a derűs alkotói nyugalom. A létezés nagyszerűségében Istent megtapasztaló és vele társ-teremtő ember nyugalma ez.

Az elmúlás és örökélet emésztő dilemmáját, a létezés törvényeivel megbékélten, játszi könnyedséggel oldja fel: „őskezdet óta / itt vagyok / de a lepkével / meghalok.“ (Toccata) De a lepke-törékeny, időbe zárt költő hite végtelenbe ívelő szárnyalássá terebélyesedik: „Fogd el a lélek árján fénylő forró igéket: / táplálnak, melengetnek valahány világévet / s a te múltó dalodba csak vendégségbe járnak, / a sorsuk örökélet, mint sorsod örökélet, / társukként megölelnek és megint messze szállnak.“ (Ars poetica)

Honnan az erő és képzelet, ehhez az elmúlásból örökéletbe oly könnyedén átsuhanó szárnyaláshoz? Feleljen erre a költő: „Mint fürdőző combját ha hal / súrolta s tovalibbent — / így néha megérezheted / önnön-magadban Istent: / fél- emlék a jelenben is, / és később, mint az álom. / S az öröklétet ízeled / még innen a halálon.“ (Örök pillanat)

Weöres Sándor életműve, a rábízott talentumokat szüntelen munkával kamatoztató jó sáfár erkölcsi példája.

Jelen könyvecske arra a nehéz feladatra vállalkozik, hogy a több mint húsz kötetnyi remekműből a „legszebbeket“ tárja az olvasó elé.

Dicséret illesse Kántor Lajost, a kötet szerkesztőjét, aki válogatásában szem előtt tartotta Weöres Sándor költői pályájának döntő állomásait és sikerült a „rész“ által az „egészet“ láttatnia.

Datki Kovács István

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ CLUJ,
Municipiul Cluj-Napoca, Cd. nr. 3025/1987

SEMĂNĂTORUL CREȘTIN

CHRISTIAN SOWER

Revista
Bisericii Unitariene
din R.S. România

Journal of the
Unitarian Church
in R. S. Romania

XCII. CLUJ-NAPOCĂ • 1986/4

CUPRINSUL • CONTENTS

Aniversarea Republicii • The Anniversary of the Republic	193
Dr. Lajos Kovács: Slujirea lui Dumnezeu și a omului • In the Service of God and Man	195

STUDII • STUDIES

Ferenc Balázs: Crezul meu • My Confession	208
Ferenc Benczédi: Ocrotirea familiei • The Defence of the Family	209
Rudolf Adorjáni: Obiceiuri legate de înmormintare în Protopopiatul Uni- tarian Mureș-Tirnavă • Customs of Funeral Service in the Mureș- Tirnavă District	214

LUCRĂRI OMILETICE • SERMONS

Aron Török: Urmați credința lor • Follow their Faith	231
Pildă despre sluga datornică • Parable of the Servant Being in Debt	235
Dénes Jakab: Cel ce nu adună cu mine risipește • Those who Do not Cover with me Squander	238
Putere, slavă • Power, Glory	240
Mózes Nyitrai: Transplantul inimii • Transplantation of the Heart	243
Miklós Székely: Risipitorul pocăit • The Prodigal Son and his Repentance	245
Péter Cseke dr.: Amintirea lui Mózes Berde • The Memory of Moses Berde	247
Concepte biblice • Biblical Conceptions	248
Idei, cugetări • Ideas, Thoughts	250

VIAȚA BISERICESCĂ ȘI ȘTIRI • CHURCH LIFE — NEWS 252

RECENZII • BOOK REVIEWS 258

Colectivul de redacție • Editors

Președintele și redactor responsabil: dr. Lajos Kovács episcop. Membrii: dr. János Erdő (redactor responsabil adjunct), dr. Árpád Szabó, Dezső Szabó (redactori), György András și Lőrinc Mikó.

Redacție • Editorial Office

3400 Cluj-Napoca, Bdul Lenin nr. 9. R. S. România. Tel. 1 52 71.

